

biographical studies as creating biographical components for various encyclopedic reference projects. The author is also trying to find the ways to avoid such typical traps in biographical writings as the retrospective illusion and the myth of the absolute unity of the life and teachings of a philosopher. With a number of examples, the author demonstrates the limits of both apologetic and disenchanting approaches and offers the biographers an alternative: a balanced approach in relation to their heroes. Opposing a hard biographical methodologism as such, the author strongly criticizes the causal reductivism, that is the tendency of some biographers to provide the immediate explanations of philosophers' ideas by some facts of their life. Two most popular forms of reductionism (Marxist and psychoanalytical) are described and analyzed in details. One of the main conclusions of the article is that the duty of the biographer of a philosopher is to keep the philosophical equilibrium between the individual and universal, temporal and eternal, practical and theoretical.

Keywords: biography, biographistics, biographical illusion, biography of philosopher, biographical approach, historiography of philosophy, reductivism, compartmentalism.

Матеріал надійшов 20.05.2016

УДК 81'42:316.75

Лютый Т. В.

МОВА ТА ІДЕОЛОГІЯ

У статті досліджено зв'язки між мовою та ідеологією на прикладі поглядів Людвіга Вітгенштайна (1889–1951), Михайла Бахтіна (1895–1975), Валентина Волошинова (1895–1936), Ролана Барта (1915–1980), Умберто Еко (1932–2016), Поля де Мана (1919–1983), Тена ван Дейка (нар. 1943), Мішеля Пешо (1938–1983), Ернесто Лакло (1935–2014) і Шанталь Муф (нар. 1943). Акцент зроблено на теорії мовних ігор. Простежуються впливи ідей «кола Бахтіна» на теорію ідеології. Вивчаються концепція міфології Барта та риторичний вимір ідеології у Еко і де Мана. Аналізується теорія Пешо й простежується тлумачення владних відносин у політичних програмах, промовах, проповідях тощо. Досліджено погляди представників критичного аналізу дискурсу – ван Дейка, Лакло і Муф.

Ключові слова: ідеологія, мова, дискурс-аналіз, знак, міф.

Думка про те, що знаково-символічні форми пронизують ідеології, міцно утвердилася з переконанням про можливість конструювати реальність і неабияк впливати на повсякденне життя за допомогою мови. Якщо ми порушуємо питання про топос ідеології, то часом шукаємо її в системах вірувань, тобто в ментальних структурах або у свідомості індивідів. Утім, деякі теоретики

вважають подібний підхід, сказати б, надто спекулятивним. А тому говорять про дослідження мови чи дискурсу як підходячого середовища, де спостерігаються ідеології. Таким чином, погляд на ідеологію, яка зводиться виключно до хибної свідомості та системи уявлень, що відображає історичну ситуацію панування певного класу над іншим, дедалі частіше зазнає розширених

інтерпретацій. Інше значення ідеології дає змогу порівняти її зі структурою цінностей та інтересів. Тоді навіть той, хто силкується демістифікувати ідеології, має визнати, що він і сам займає певну ціннісну позицію.

Важливим аспектом цієї дослідницької програми є не тільки сукупності ідей, а й описові та зображувальні засоби – *іконографічні референції*, котрі варто вважати вагомою ідеологічною розробкою мовних студій, адже завдяки ним люди часто-густо намагаються проявляти владу один над одним. Іконографічні референції генерують особливий режим подання тексту/інформації, що дозволяє спрощувати образи нашого досвіду. Вони роблять це таким чином, аби адресат міг виявляти неявні знайомі цінності, які в конкретному дискурсі потенційно очікуються, а отже, схвалюються ним. Тут приховане прагнення створити потужний концептуальний зв'язок між референтом і приватним оціночним судженням. Деякі дискурси з історії демонструють потужні ефекти іконографічних референцій. Коли Гітлер назвав євреїв отруйниками крові, котрих належить видалити з організму нації, то саме тоді він і здійснив риторичне використання іконографічної референції, асоціюючи їх із недугою людини. Виникає специфічна мова пригнічення, в якій людина іншого походження осмислюється в переносному сенсі, як «тварина», «монстр», «дикун», «побічний продукт» тощо. Нині це ще й досі становить підґрунтя для упослідження, наприклад, жінок або дітей [17, р. 27–50].

Людвіг Вітгенштайн (1889–1951), вивчаючи застосування мови у «Філософських дослідженнях» (1953), долучився до розробки теорій ідеології, навіть сам того не помічаючи [3]. Він стверджував, що мова нагадує гру за загальними чи специфічними правилами. Використовуючи мову, ми засвоюємо правила її вжитку. Ідеології за формою теж нагадують «мовну гру», сенс і комунікативна значущість якої визначається її фундаментальними структурами та моделями відносин між окремими компонентами. Люди засвоюють мову так само, як і пристають до певних ідеологій для того, щоби мати доступ до соціального життя. Тобто вони повинні грати за певними правилами. Так, для нациста правила його ідеології сповнені смислу. Наприклад, він вживає певні слова (як-от «арієць») або уникає ідеологічно небажаних (приміром, «єврей»).

Інше твердження Вітгенштайна полягає в тому, що певні мовні конструкції аналогічні, хоч і не ідентичні. Для пояснення цієї тези він використовує словосполучення «сімейні подібності»,

показуючи, що різні лінгвістичні одиниці мають спільні характеристики з іншими. Ця думка дозволила визнати, що деякі ідеології мають спільний діапазон перекриття, попри різні властивості. Зокрема, ліві ідеї можуть бути притаманні лібералізму тощо [14, р. 43–44].

Однак зрозуміло, що усталені в мові значення окремих слів і висловів часто просто оминають рівень осмислення й одразу потрапляють у політико-риторичну сферу. Її бурхливе становлення починається з XIX ст., адже на політичній арені з'являються так звані великі ідеології (соціалізм, лібералізм, комунізм, консерватизм тощо). Спочатку їхній вплив на суб'єктів або соціальні групи ще не позначений суттєвими семантичними перешкодами. Адже вважалося, що створюваний масив ідеологічних текстів здебільшого є зрозумілим для представників різних спільнот, яким вони й адресовані. У цей період мова політичної ідеології є відносно прозорою та відкритою. Ідеться про термінологію, котра встигла стати класичною, приміром, про слова-ідеологеми, що усталилися в політичній мові XIX ст.: «клас», «буржуазія», «пролетаріат», «відчуження» тощо. Подібна прозорість в ідеологічному просторі спочатку була пов'язана з можливістю розуміти згадану лексику, орієнтуючись на свою протилежність – Іншого.

Згідно з позицією Михайла Бахтіна (1895–1975), автора «теорії діалогу», той, хто говорить, очікує на відповідь, тобто передбачає реакцію розуміння. Знак виступає активним компонентом мови/тексту, а його значення невпинно модифікуються під впливом непостійних умов. Оскільки соціальні цінності та їхні конотації змінюються, то лінгвістичне поле стає гетерогенним утвором із безліччю конфліктів інтересів. Виникає мовне середовище, яке впору назвати полем ідеологічної боротьби, де знаки є посередниками ідеологій [8]. «Кожне велике і творче словесне ціле – це дуже складна і багатопланова система відносин. При творчому ставленні до мови безголосих, нічиїх слів немає. У кожному слові – голоси іноді нескінченно далекі, безіменні, майже безособові (голоси лексичних відтінків, стилів тощо), майже невловимі, і голоси, які звучать близько й одночасно. Всяке висловлювання має свого адресата... Але крім того адресата (другого), автор висловлювання з більшим чи меншим усвідомленням передбачає вищого *нададресата* (третього), абсолютне розуміння якого передбачається або у метафізичній далині, або у далекому історичному часі. У різні епохи та при різному світовідчужанні цей нададресат і його ідеально правильне відповідне розуміння

набувають різних конкретних ідеологічних виражень (Бог, абсолютна істина, суд безпристрасної людської совісті, народ, суд історії, наука тощо)» [2, с. 322].

На думку Бахтіна, ідеологічні знаки були не просто порожніми формами, які послужливо (хибно чи правдиво) забезпечують унітарність уявлень про реальність. Найімовірніше, виникло прагнення зробити проблемним поняття референції, розглядаючи знак як середовище боротьби в семантичній амбівалентності, що врешті може сягати соціального антагонізму класових інтересів. Інакше кажучи, будь-яка знакова єдність була умовною та скороминучою й залежала від домінування сил, які вступають у взаємодію. Ця позиція відмінна від Марксового «негативного» визначення ідеології як форми спотворення, спантеличення, ілюзії, яку він прагнув витіснити шляхом розробки неідеологічного знання про соціально-історичні процеси. Саме тому термін «ідеологія» позначає дієву практику і є невід'ємним елементом людської діяльності у сфері науки, мистецтва чи в повсякденному житті. Оскільки ідеологія працює як матеріальний сегмент реальності, не може бути ніякого абсолютного розриву між базисом і надбудовою, а будь-яке розрізнення між ними є суто аналітичним.

Варто підкреслити, що в т. зв. «колі Бахтіна» (Бахтін, Волошинов, Медведєв) поняття «ідеологія» не використовувалося відверто зневажливо, тобто як гносеологічна категорія, що позначає хибні уявлення. Вона була соціальним явищем, хоч і відігравала вирішальну роль у конституванні суб'єктивності. До того ж ідеологія здатна не просто відображати реальність, але змінювати й опосередковувати її. Крім того, припускалося, що існують різні домени ідеологічного виробництва (наука, література, повсякденні мовні жанри), які змінюють реальність залежно від семіотичного контексту чи загального розташування в соціумі [15, р. 59–98].

Насамперед нас цікавитиме праця «Марксизм і філософія мови» (1929) Валентіна Волошинова (1895–1936), творця першої семіотичної теорії ідеології. Саме йому належить теза, що слово є переважно ідеологічним феноменом. Розвиваючи теорію мови в соціологічному ракурсі, Волошинов розглядає «слово» як основний елемент «науки про ідеологію». Тобто ідеологію потрібно розуміти не стільки як психологічний, а як передовсім лінгвістичний феномен. Дійсність ідеологічних феноменів зводиться до соціальних знаків. «Все ідеологічне має значення: воно репрезентує, зображує, заміщує

те, що перебуває поза ним, тобто є *знаком*. *Де немає знака – там нема ідеології*» [4, с. 353].

Волошинов зберігає марксистський принцип: ідеологія є надбудовою над економічним базисом. Однак індивідуальна свідомість не творить надбудову, а є тільки мешканцем у цій «споруді» ідеологічних знаків. Слово може нести будь-яку ідеологічну функцію: наукову, естетичну, моральну, релігійну. У слові реалізовані незчисленні ідеологічні струмені соціального спілкування. Отже, ідеологія конкретизується в будь-якому повсякденному (життєвому) акті комунікації, що мотивований матеріальним оточенням. Волошинов розрізняє поведінкову ідеологію та створені системи ідей. Перша охоплює проблеми всієї сукупності життєвих переживань. А теоретично утворені ідеології (мистецтво, наука, етика тощо) фіксуються на фундаментальному рівні існування, хоча відносини між ними діалектичні. Формальні ідеологічні системи мають здобути підтримку від життєвої ідеології, або ризикують геть зникнути.

Говорячи про життєву ідеологію, важливо сказати, що в ній можна розрізнити декілька рівнів. Наприклад, низький шар ідеологічної свідомості складається з невиразних переживань, думок і несподіваних слів. Але верхні її рівні вже суттєво пов'язані з ідеологічними системами. Вони мобільніші та чутливіші, ніж усталені ідеології, що дає їм змогу сповнюватися творчими енергіями, завдяки чому можна наново компонувати соціальний порядок. Якщо ідеологію неможливо відділити від знака, то знак теж неможливо ізолювати від конкретних форм соціального спілкування, що пов'язані з матеріальною основою суспільного життя. Знак укорінений у соціумі.

У процесі створення, як бажав того Волошинов, «чистої науки» про ідеологію стало зрозуміло, що вживання деяких слів і висловів поволі призводить до втрати їхніх реальних значень і не відповідає дійсності. Абсолютна ідеологізація мовного політичного простору, зокрема в радянському марксизмі, дається взнаки багатьма семантичними невідповідностями. Чимало комуністичних (і не тільки, якщо вийти за межі радянських кліше) ідеологічних гасел нагадували цитати з творів Джорджа Орвела.

Лінгвісти починають говорити про специфічну мовну форму – *ідеологему* як певну одиницю когнітивного рівня чи багаторівневий концепт, у структурі якого актуалізуються ідеологічно марковані концептуальні ознаки, що містять колективні, стереотипні, міфологізовані уявлення про владу, суспільство, інститути тощо. Ідеологеми

репрезентуються не тільки в базових дискурсах (ідеологічному, політичному, інформаційно-масовому, публіцистичному), а й у рекламному, спортивному, освітньому, науковому, релігійному, розважальному, побутовому та ін.

Це можуть бути такі ідеологеми –

за характером інформації:

поняття (гімн, демократія), фрейми (олімпіада, спорт, з'їзд), гештальти (рівність), архетипи (Ленін, Сталін);

відповідно до застосування:

загальноживані (народ, свобода), обмеженого вжитку (солдати-визволителі/окупанти);

за аксіологічним модусом:

позитивні (батьківщина, прапор), негативні (терор, фашизм), змішані (патріотизм, президент, воля);

відповідно до актуальності/неактуальності:

історицистські (радянський народ, соціалістичне змагання, КПРС), неоідеологеми (фінансова криза, національна ідея, толерантність), на-ново актуалізовані (губернатор, староста), універсальні (прапор, гімн) [9].

У кожному разі, робота Волошинова відкриває новий погляд на ідеологію як боротьбу антагоністичних соціальних інтересів на рівні знака. Таким чином, він є засновником теорії, котру відтоді прийнято називати *дискурс-аналізом* (або ж *аналізом дискурсу*), тобто дослідженням гри влади в мові.

Французький літературний критик і теоретик Ролан Барт (1915–1980) своїм чи не найголовнішим завданням бачив розкриття взаємозв'язку між мовою та соціальним світом. На його думку, в мові закодована ідеологія (система вартостей), за допомогою якої відтворюється структура світу. Хто б не був носієм мови, він не може звільнитися від слів, зворотів, дискурсів, тобто ідеології. Його теза про «смерть автора» мала на меті показати відсутність упривілейованої позиції, де ідеології не матимуть чину. Розрізняючи у творі «S/Z» (1970) тексти *писабельні й читабельні*, Барт убачає в останніх свого роду банальність, порівняно з якою письмо завжди наповнене суб'єктивністю – соціально-ідеологічними цінностями. Різні рівні письма породжують розмаїті міфи, позаяк письмо містить ідеологічну сітку, закладену суспільством між індивідом і світом.

Називаючи свою працю «Міфології» (1957) «ідеологічною критикою мови», Барт аналізує невловимі застосування знакових систем, які можуть і не усвідомлюватися, але покликані домінувати. Функція ідеології полягає в тому, щоб імпліцитно закладати в людську свідомість певні мотиви поведінки. Міф як комунікативна

система чи сугестивне повідомлення є специфічним способом позначення й оперує невиразними образами (карикатури, пародії, символи тощо), примушуючи обирати з невизначеного різноманіття. Міфом може стати все, що покривається дискурсом. Утім, це не тільки, сказати б, письмовий дискурс, а й фото, кіно, репортаж, спорт, видовище, реклама – все, що може розглядатися як мовлення. Тобто міф здатен будь-який матеріал наділити значенням. Він має ціннісну, а не істинну природу. У ньому інтенція, що ніби залежить від апелює до вічності, головніша за буквальный сенс. Міфічне слово – водночас навіювання й констатація, що звернені до нас. Воно уникає історичного контексту. А тому його найперше завдання – видати себе за факт і справити ірраціональне миттєве враження, нехай воно в подальшому й буде демонтоване.

У міфі смисл ніколи не буває в «нульовому ступені». Міф здатен швидко заповнити мовну основу, наповнюючи її цінностями. Цю мову майже неможливо зруйнувати. Вона живуча, підшуковує нові смисли, набуває нових форм. До того ж основа міфу – це метамова, адже людей у ньому приваблює не істинність, а можливість застосовувати. Міф використовує навіть форми його заперечення. Так, буржуазна ідеологія розчиняється в різних формах соціокультурного буття: преса, кіно, театр, література. Вона проходить у проміжні класові форми чи залучає людей уявного статусу. Навіть авангард їй вдається легко приручити, оскільки його протест не політичний, а мистецький або моральний: «усування імені “буржуа” зовсім не є чимось ілюзорним, випадковим, другорядним, самозрозумілим або незначним – це і є сама буржуазна ідеологія, та дія, через яку буржуазія перетворює реальний світ на образ світу, Історію на Природу... міф за своєю формою оптимально придатний до властивого для цієї ідеології» [1, с. 303–304].

Міфологія властива не лише буржуазній ідеології, а й лівому рухові. Лівий міф народжується, коли затухає революційний запал. Ритуальні форми сакрального прославлення радянських вождів за допомогою міфічного слова, потяг до ортодоксії, дисципліни, єдності є зразками того, що неможливо виразити раціонально. Лівий міф невідгадливий, штучний, реконструйований і нагадує лозунг. У цілому міф прагне зробити світ непорушним, де є порядок і встановлена ієрархія. «Міфолог виходить із скрутного становища мірою своїх сил: вивчає не саме вино, а його смакову привабливість, подібно до того як історик вивчає не “Думки” Паскаля, а його ідеологію» [1, с. 323].

Барт покладає, що всяка мова завше соціалізована й насичена розмаїтим ідейним змістом, який залежить від контексту. Відтак виникають владні види письма, котрі відтворюють візію правлячого класу. Барт переконаний, що цілковито неможливо звільнитися від ідеологій, але можна їх оминати. Таким методом стає «нульовий ступінь письма», або нейтральне письмо, позбавлене звичної мовної впорядкованості. Щоправда, Барт визнав, що буденне мовлення сповнене значень, які просякнуті ідеологією: «всіляка влада, чи принаймні видимість влади, завжди випрацьовує аксіологічне письмо... будь-який політичний режим має своє власне письмо» [1, с. 63–67].

Цікаво, що використання слів може змінювати всю почуттєву гаму адресата й спричиняти в ньому певні реакції. Саме про це пише в праці «Відсутня структура» (1968) італійський лінгвіст і семіотик Умберто Еко (1932–2016). «Термін “ідеологія” допускає різноманітні декодування. Існує ідеологія, яка є фальшивою свідомістю і маскує справжні зв'язки між речами. Існує так само ідеологія, яка є певною позицією (філософською, політичною, естетичною тощо) щодо дійсності. Тут, однак, ми маємо намір надати термінові “ідеологія”, який разом з терміном “риторика” утворює одну пару, ще інше, набагато ширше значення. Під ідеологією ми розуміємо сукупність знання адресата і групи, до якої адресат належить, а також його систему психологічних сподівань, позицію його мислення, набутий ним досвід, його моральні принципи...» [7, с. 420].

Отже, знаковий апарат відсилає до ідеологічного апарату й навпаки, а семіологія, вивчаючи зв'язки між кодами і комунікаторами, побіжно займається розпізнаванням ідеологій, які ховаються за риторику висловлювань. Так, вислів «Робітники мають залишатися на своїх місцях» навряд чи можна було б знайти в революційних газетах, бо способи висловлювання корелюють з уявленнями про спосіб улаштування суспільства. Тому за висловлюваннями можна розпізнати настрої речників. Отже, висновує Еко, коди утворюють системи сподівань у світі знаків, а ідеології – системи сподівань у світі значень. Знаки здатні перегруповуватися, видозмінюватися й виражатися в нових кодах та ідеологіях.

Про два рівні мови – *граматику*, що піддається декодуванню, й *риторику*, яку можна відчитати, але не декодувати, – говорить американський літературознавець бельгійського походження Поль де Ман (1919–1983) у праці «Опірність теорії» (1986). На мову дуже складно

покладатися, бо вона містить чимало риторичних формул, які ускладнюють передачу істини. Сповнені риторичних фігур літературні твори чи то літературознавчі концепції несуть владний зміст. Звісно, уважне прочитання тексту дає змогу побачити бодай частину ідеологічного змісту. Утім, де Ман убачає в категорії естетичного ідеологічний вимір, який протиставляється пізнавальному чи феноменальному. «Те, що ми називаємо ідеологією – плутанина лінгвістичної та природної дійсності, посилення та феноменалізму. З цього випливає, що більше, ніж будь-яка інша форма наведення довідок, включно з економією, лінгвістика літературності є потужним і необхідним знаряддям у викритті ідеологічних абераций, а також визначальним фактором при обліку явищ. Ті, що дорікають теорії літератури за те, що вона забуває про соціальну та історичну (тобто ідеологічну) дійсність, демонструють страх власної ідеологічної містифікації, страх, який виявляється за допомогою того знаряддя, яке вони намагаються дискредитувати. Одне слово, це убогі читачі “Німецької ідеології” Маркса» [10, с. 486].

Де Ман зазначав, що постійно переймався проблемами ідеології, от тільки прагнув розглянути їх на основі критичного лінгвістичного аналізу, який був для нього підготовкою для розробки «естетичної ідеології», котру варто розглядати як спробу досягти контролю над технічними аспектами мови, зокрема риторику [21]. Ідеології, на його думку, можуть містити емпіричні моменти, а чи просто виходити за межі чистих понять. Але умови їхнього виникнення визначаються критичним аналізом, об'єктом якого є саме ідеологія. Отже, ідеологічна та критична думка є взаємозалежними. Будь-яка спроба відокремити їх перетворює ідеологію на просту хибу, а критичну думку на ідеалізм. Можливість встановлення причинно-наслідкового зв'язку між ними є контролюючим принципом, властивим строгому філософському дискурсові. Філософія, що піддається впливу ідеології, втрачає свій гносеологічний вимір [19, р. 72].

Власне, де Ман наполягає на тому, що опірність може скласти основу дискурсу теорії літератури. Бо ж риторика протистоїть граматичним і логічним конструкціям. Тому опірність теорії – це спротив заангажованій риторики мови, котра викликає естетичну приналежність і стоїть на передньому плані літератури. Подібна позиція дещо підважується тим, що по смерті де Мана було знайдено кілька сотень його статей часів Другої світової війни в бельгійській колабораціоністській пресі, які прямо чи

опосередковано мають антисемітський характер. Цей випадок нагадає «справу Гайдеггера» часів його «загравання» з нацизмом.

Та повернімося до теорії Волошинова про «ідеологічні знаки». Своє продовження вона знайшла у французького лінгвіста й адепта Альтюсера – Мішеля Пешо (1938–1983), зокрема, в його праці «Прописні істини: лінгвістика, семантика, філософія» (1975). Іще з 1970-х років представники школи Альтюсера завдяки філософії Ніцше та Гайдеггера потрапили під вплив постструктуралізму й постмодернізму, що зумовило ґрунтовні зміни в їхній інтелектуальній атмосфері. Що ж до розробки теорії ідеології, то це означало всебічну трансформацію. Отже, дослідження ідеології неухильно заміщується розробкою теорії «дискурсу» та «влади».

Після Фрейда та Лакана у Франції ідеологію пов'язували не так зі свідомістю, як здебільшого з несвідомим, адже поширюється думка, що суб'єкт формується різними ідеологічними формами, з якими він себе ототожнює. Узагалі, несвідоме стає важливим об'єктом студій у теоріях ідеології. Недарма Поль Рікер підкреслював його позитивні та негативні сторони. Несвідомий аспект ідеології він назвав «надлишком значення», маючи на увазі, що почасти ідеології передають інформації більше, ніж їхні автори хотіли в них укласти. «Аналіз дискурсу» передбачав уміння вчитуватися в тексти з метою виявлення в них численних демістифікацій ідеологій.

Ось чому ідеологія визначає будь-який мовний або семіотичний факт, який можна інтерпретувати, зважаючи на соціальні інтереси. Тобто до уваги беруться ті факти, де спостерігається неадекватність емпіричному досвідові, бо вони спотворені чи в них добачається помилка. Термін *дискурс* об'єднує багато значень, серед яких назовемо хоча б два:

- 1) еквівалент поняття «мова»;
- 2) послідовність окремих висловлювань і їхній вплив на адресата.

Тобто мається на увазі такий теоретичний конструкт, що спонукає до роздумів про відношення між мовою й ідеологією. Це проявляється в декількох положеннях. По-перше, Пешо, як і Альтюсер, заперечує можливість називати наукою ті дисципліни, що спираються на дослідження суб'єкта. Зазвичай вони не визнають свого зв'язку з ідеологією. По-друге, запозичивши у Фуко поняття «дискурсивна формація» (сукупність правил, матриця значень, система мовних відношень і висловлювань у соціумі) з метою його співвіднесення з поняттям Альтюсера «ідеологічна формація» (сукупність

дискурсивних і недискурсивних практик), Пешо позначає ним сукупність владних стосунків, закарбованих у промові, проповіді, памфлеті, програмі тощо як ідеологічних формах. Такий дискурсивно-ідеологічний простір, де розгортаються «дискурсивні формації», що характеризуються відносинами панування, підпорядкування і протиріччя, називаються «інтердискурсом». Наприклад, це означає, що в політичній сфері вже неможливо вибрати власні форми дії, послуговуватися своїми темами досліджень, ба навіть використовувати власні слова [12, с. 24–51].

Інтердискурс стає частиною цілого комплексу «ідеологічних формацій», нав'язуючи кожному суб'єктові «реальність» як очевидну. У такий спосіб суб'єкт детермінується, втім, водночас ознаки цього підпорядкування приховані під виглядом незалежності його позиції. «Саме ідеологія постачає очевидні істини, завдяки яким “кожен знає”, що таке солдат, робітник, господар, завод, страйк і подібне. Це очевидності, згідно з якими слово або висловлювання “означають те, про що вони говорять”, приховуючи, таким чином, за “прозорістю мови” те, що ми називаємо матеріальною природою сенсу слів і висловів» [11, с. 265].

Отже, усякий дискурсивний процес уписаний в ідеологічні відносини й формується під їхнім впливом. Мова як система сприймається всіма соціальними стратами, статями чи представниками різних світоглядів однаково. Будучи основою всіх «дискурсивних формацій», вона стає засобом ідеологічної боротьби. Але «дискурсивна формація» як складне ціле, що включає ідеологічний контекст, зазвичай прихована від індивідуального промовця. Він, як правило, «забуває», що є тільки функцією дискурсивної та ідеологічної формації, вважаючи себе автором власного дискурсу. Це схоже на образ, запропонований Лаканом: так само як дитина ідентифікує себе зі своїм відображенням, так і мовлення суб'єкта створює ефект ідентифікації з «дискурсивною формацією», яка домінує над ним [13, р. 48–50, 194–196].

Представники критичного дискурс-аналізу Ернесто Лакло (1935–2014) і Шанталь Муф (нар. 1943) у праці «Гегемонія і соціалістична стратегія» (1985) переосмислюють теоретичні позиції Грамші. Вихідною думкою авторів є теза, що значення ніколи не є фіксованим, а це зумовлює неупинну соціальну боротьбу. Отже, всю суспільну сферу можна уявити у вигляді «павутини» багатоманітних процесів безперервного творення значень. У мовному вжитку між

знаками виникають такі відносини, що спричиняють появу нових значень. Але «дискурс» уможлиблює й фіксовані значення в межах певної сфери. Своєю чергою, всі знаки в дискурсі є специфічними «моментами».

У кожному разі, формування дискурсу відбувається шляхом фіксації значень довкола окремих «вузлових точок». Наприклад, у медичних дискурсах «тіло» є саме такою «вузловою точкою», навколо якої увиразнюються інші значення. Таким чином, про «дискурс» можна говорити як про цілісність, коли кожний знак фіксується, немов «момент», вступаючи у відносини з іншими знаками. Це досягається за рахунок виключення всіх інших можливих значень знака, тобто способів об'єднання знаків між собою. Усі можливості, які виключені з поля дискурсу, Лакло і Муф називають «сферою дискурсивності». Той-таки медичний дискурс утворюється завдяки елімінації альтернативних або нетрадиційних дискурсів про методи лікування.

Дискурс ніколи не буває зафіксованим настільки, щоби не змінюватися через різноманітність значень з області дискурсивності. Приміром, у дискурсі західної медицини відбулися зміни: терапія голковколуювання привела до модифікації розуміння «тіла», котре тепер бачиться як осередок «перетікання енергії». «Тіло» можна назвати «елементом» або знаком без фіксованого значення. Він має лише потенційні значення. Натомість «вузлові точки» виглядають як привілейовані знаки, навколо яких вибудовується дискурс. Але ці знаки окремо від значень інших – порожні. Тому знак «тіло» не має «фіксованого» значення, допоки не поміщений у певний дискурс. Зрештою, поняття «тіло» є водночас «вузловою точкою» в медичному дискурсі, а також мінливим знаком («елементом») у боротьбі між традиційним і альтернативним медичним дискурсом про методи лікування.

Розвиваючи теорію гегемонії Антоніо Грамші, Лакло і Муф відкидають наявний у нього «об'єктивізм» або ж «есенціалізм». Для них немає жодних об'єктивних марксистських законів, згідно з якими можна здійснити поділ суспільства на групи. Адже останні завжди створюються в політичному дискурсі. Тут важливі кілька положень. По-перше, Лакло і Муф перевертають модель базису/надбудови історичного матеріалізму з ніг на голову, вважаючи, що саме дискурсивні процеси визначають економіку й ідеологію. По-друге, вони відхиляють марксистську концепцію поділу суспільства на класи. «Замість того, щоб оперувати такими поняттями, як “клас”, тріадою рівнів (економічний,

політичний та ідеологічний) або протиріччями між продуктивними силами та виробничими відносинами, ніби фетишистськими залишками, ми спробували відродити передумови, що уможлиблюють дію дискурсів, і порушили питання щодо їхньої тягlosti чи неоднорідності в сучасному капіталізмі» [18, р. VIII].

Дослідники стверджують, що суспільство ніколи не є настільки однозначним, як припускається в історичному матеріалізмі. Воно завжди є спробою виявлення значень, але ніяк не «об'єктивним» явищем. У своїй теорії дискурсу вони прирівнюють *об'єктивність* та *ідеологію*. Усі значення і всі дискурси мінливі, натомість «об'єктивність» вдається до маскуванню мінливого, приховуючи альтернативи появи значень.

Зрештою, представники критичного дискурс-аналізу визначають ідеологію як інструмент виявлення та розвінчання несправедливості влади. Щоби не змішувати свою точку зору з традиційною критикою ідеології, Лакло і Муф воліють на пряму не використовувати це поняття, вживаючи замість нього поняття «об'єктивність». *Об'єктивність* вони порівнюють із владою, що виникає, коли її сліди цілковито розмиваються. На додачу Лакло і Муф розглядають владу та політику як невід'ємні феномени [6, с. 53–107].

Голландський лінгвіст Тен ван Дейк (нар. 1943) у праці «Дискурс і влада» (2008) теж заміщує сталий термін «критичний дискурс-аналіз» (КДА) на «критично-дискурсивні дослідження» (КДД), головним завданням яких вважає ґрунтовне вивчення концепту «влада». Тобто він апелює до тих її вимірів, що пов'язані з мовним ужитком і комунікацією. Утім, зловживання владою може позначитися на мові тільки там, де є перспектива зміни чи вибору. Так, назвати когось «терористом» або «поборником свободи» дозволено залежно від його позиції чи сповідуваної ним ідеології.

КДД спрямовані на критичне осмислення соціальних проблем (нерівності чи домінування тощо), а також зважають на роль дискурсу, мовних практик і комунікації в їхній реалізації. Ван Дейк зазначає, що дослідники КДД не посідають «нейтральної» позиції. Натомість вони поділяють інтереси підпорядкованих соціальних груп і роблять це відкрито. Тимчасом як задекларовані «нейтральні» соціальні дослідження здатні імпліцитно висловлювати певну соціальну, політичну або ідеологічну позицію чи й просто заперечувати, що вони поділяють якусь позицію. Отже, речники КДД визнають власну дослідницьку зацікавленість і декларують свою публічну позицію.

Як підкреслює ван Дейк, тільки незначна кількість людей справді має свободу говорити і писати те, що вони воліють. Існують соціальні обмеження (зокрема закони проти наклепу або расистської пропаганди) чи норми висловлювань. Трапляється й так, що професійна діяльність вимагає від людини творити своєрідні різновиди текстів, а контроль над дискурсом часто-густо стає правилом, аніж винятком.

КДД виявляють декілька типів *контролю*:

над контекстом: передбачає всебічне дослідження способів регулювання владними групами доступу до дискурсу, що є типовим для найбільш впливових форм публічного дискурсу, наприклад, медіа-дискурс;

над дискурсом: структури дискурсу стають предметом контролю, в якому передбачено, що має бути висловлено і як сформульовано;

над свідомістю: стосується не тільки розуміння текстів/мови, а й особистого та соціального знання, попереднього досвіду, ідеології, цінностей і норм тощо.

Обмеженість впливу людини зумовлює обмеженість їхнього доступу до різних текстів і мови. У підсумку, безвладним особам просто «нема чого сказати», «нема до кого звернутися», через що вони змушені залишатися мовчазними, коли говорять більш впливові люди. Це спостерігається на прикладі дітей, ув'язнених, обвинувачених, а в деяких культурах такими є жінки.

Особливу увагу в підході ван Дейка приділено ідеології. Так, ідеологія та її практики нерідко засвоюються, реалізуються та організуються за допомогою різних інститутів (держава, медіа, освіта, церква, сім'я). Класичний марксистський аналіз у приватному порядку передбачає, що домінуюча ідеологія в певний період – це ідеологія тих, хто контролює способи ідеологічного відтворення, або точніше – правлячого класу. Ті чи ті підлеглі групи/класи здатні формувати й спотворене уявлення про своє соціально-економічне

становище (хибна свідомість), що може спонукати їх діяти проти власних інтересів. З огляду на сучасність можна сказати таке: «Ідеологія становить комплексну когнітивну систему, що контролює формування, трансформування та застосування інших соціальних знань, як-от думки й оцінки, а також соціальних репрезентацій, включаючи й соціальні упередження. Ця ідеологічна система складається з соціально релевантних норм, цілей і принципів, які відібрані, співвіднесені та застосовані таким чином, щоби вони могли підтримувати сприйняття, інтерпретацію та дії в соціальних практиках, які спрямовані на захист базових інтересів групи» [5, с. 54].

Отже, дискурс і комунікація відіграють центральну роль у формуванні та перетвореннях ідеології. Ось чому насправді важливим є з'ясування того, хто використовує ці процеси й контролює засоби/інститути ідеологічного виробництва (медіа, освіта тощо) [5, с. 18–110]. Як вважає ван Дейк, ідеологія має соціальні та когнітивні функції. Головною соціальною функцією є дотримання інтересів певної групи шляхом відстеження соціальних практик, текстів, дискурсів. Ідеологія передбачає присвоєння орієнтації, перспективи, узгодженості та організації кластера відносин. Тому важливо розрізнити думку як оціночну й особисту думку, представлену в особистісній когнітивній структурі індивідів [20, р. 3].

Ми змогли переконатися, що мови, котрими ми послуговуємося, забезпечують нас готовими категоріями, які ми звикли вважати здоровим глуздом. Таким чином, вони підсвідомо поставляють нам ідеологію, позаяк будь-хто може подумати, що інформація, передана мовою про реальний світ, достеменна й доконечна. У різних мовах ідеологічний зміст може різнитися. Отже, ідеологія впливає на вербальну та невербальну поведінку людини, ґрунтуючись на ілюзії чи використовуючи метафору як спеціальний код [16, р. 25, 47].

Список літератури

1. Барт Р. Мифологии / Ролан Барт. – М. : Академический проект, 2008. – 351 с.
2. Бахтін М. Проблема тексту в лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках / Михайло Бахтін // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 318–323.
3. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus. Філософські дослідження / Людвіг Вітгенштайн ; пер. з нім. Є. Поповича. – К. : Основи, 1995. – 311 с.
4. Волошинов В. Н. Марксизм и философия языка (Основные проблемы социологического метода в науке о языке) / В. Н. Волошинов // Бахтин М. М. (Под маской) Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи / М. М. Бахтин. – М. : Лабиринт, 2000. – С. 349–486.
5. Дейк Тен А. ван. Дискурс и власть : Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Тен А. ван Дейк. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 344 с.
6. Йоргенсен М. В., Л. Дж. Филипс. Дискурс-анализ. Теория и метод / М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Филипс. – Харьков : Гуманитарный центр, 2008. – 352 с.
7. Еко У. Риторика та ідеологія / Умберто Еко // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 420–427.
8. Кологривова И. В. Парадигматическое измерение политической идеологии: модерн / Ирина Кологривова // Вестник

- Томского государственного университета. – 2007. – № 301. – С. 23–24.
9. Малышева Е. Г. Идеологема как лингвокогнитивный феномен: определение и классификация / Елена Малышева // Политическая лингвистика. – 2009. – № 30. – С. 32–40.
 10. Ман Поль де. Опірність теорії / Поль де Ман // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 478–494.
 11. Пеше М. Прописные истины. Лингвистика. Семантика. Философия / Мишель Пеше // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса. – М. : Прогресс, 1999. – С. 225–290.
 12. Серно П. Как читают тексты во Франции / Патрик Серно // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса. – М. : Прогресс, 1999. – С. 12–53.
 13. Eagleton T. Ideology : An Introduction / Terry Eagleton. – London : Verso, 1991. – 242 p.
 14. Freeden M. Ideology : A Very Short Introduction / Michael Freeden. – Oxford University Press, 2003. – 142 p.
 15. Gardiner M. The dialogics of critique: M. M. Bakhtin and the theory of ideology / Michael Gardiner. – London, NY : Routledge, 1992. – 258 p.
 16. Goatly A. Washing the Brain – Metaphor and Hidden Ideology / Andrew Goatly. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2007. – 431 p. – (Discourse Approaches to Politics, Society and Culture, vol. 23).
 17. Hawkins B. Ideology, metaphor and iconographic reference / Bruce Hawkins // Language and ideology / ed. by René Dirven, Bruce Hawkins, Esra Sandikcioglu. – John Benjamins Publishing Company, 2001. – 301 p. – (Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. Series IV, Current issues in linguistic theory, vol. 204).
 18. Laclau E., Mouffe C. Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics / Ernesto Laclau, Chantal Mouffe. – London, NY : Verso, 2001. – 198 p.
 19. Man P. De. Aesthetic Ideology / Paul De Man. – University of Minnesota Press, 1996. – 198 p. – (Theory and History of Literature).
 20. Schaffner C., Kelly-Holmes H. Discourse and Ideologies / C. Schaffner, H. Kelly-Holmes. – Multilingual Matters Ltd, 1996. – 64 p.
 21. Warminski A. Ideology, Rethoric, Aesthetics. For de Man / Andrzej Warminski. – Edinburgh University Press, 2013. – 222 p.

T. Lyuty

LANGUAGE AND IDEOLOGY

This article is an attempt to cover general topics of interrelation between language and ideology. The paper examines Ludwig Wittgenstein's (1889–1951), Mikhail Bakhtin's (1895–1975), Valentin Voloshinov's (1895–1936), Roland Barthes's (1915–1980), Umberto Eco's (1932–2016), Paul de Man's (1919–1983), Teun Adrianus Van Dijk's (1943), Michel Pcheux's (1938–1983), Ernesto Laclau's (1935–2014), and Chantal Mouffe's (1943) contributions to contemporary theories of ideology.

The article emphasizes the development of Ludwig Wittgenstein's theory of language-games and its influence on the understanding of ideology. Then the author traces the main impacts on the theory of ideology that were elaborated in 'Bakhtin circle', first of all in Voloshinov's semiotic theory of ideology, where reality is manifested by social signs.

The author carries out an interpretation of such elements of ideology as Barthes' doctrine of myth in both left and right political wings and rhetorical dimension of ideology in Eco's and de Man's works. While analyzing the Pcheux's concept of interdiscourse, the author traces the continuity of topics and interprets power relations in political programs, speeches, sermons, pamphlets, etc. as ideological forms.

Finally, the approaches of Teun Van Dijk, Ernesto Laclau and Chantal Mouffe are considered as those of the representatives of critical discourse analysis.

Keywords: ideology, language, discourse analysis, sign, myth.

Матеріал надійшов 10.05.2016